सहकारीमा महिला तथा युवाको सन्दर्भमा वित्तीय र सामाजिक समावेशीकरण

कार्यकारी सारांश

सहकारी क्षेत्र नेपालको आर्थिक विकासको लागि सार्वजनिक, निजी क्षेत्र सहितको प्रमुख आधार स्तम्भको रुपमा नेपालको संविधानले नै मान्यता दिएको छ। नेपालको कुल सहकारी संस्थाको संख्या करिव २९८८६ रहेका छन् भने ती संस्थामा रहेका कूल ७३ लाख सदस्य मध्ये ४२ लाख महिला सदस्य रहेका छन् । देशको कूल जनसंख्याको करिव २८ प्रतिशत जनसंख्या सहकारीमा आवद्ध भएका छन्।त्यसैगरी दिगो विकासको लक्ष्य कार्यान्वयन खासगरी महिला, युवा तथा लक्षित समुहको वित्तीय पहुँच वृद्धि, नेतृत्व विकासमा सहयोग तथा सहभागिता अभिवृद्धि सहित सामाजिक समावेशीकरणको लागि सहकारी संस्थाहरु प्रभावकारी देखिएका छन् ।

१. विषय प्रवेश

१.१ सहकारी

सहकारी (Co-operation) ल्याटिन भाषाको Co-operative भन्ने शब्दबाट ल्याइएको हो। जसमा Co भन्नाले With (संगसंगै) र Operative भन्ना Work भन्ने बुझिन्छ। अतः Co-operative भन्नाले साझा उद्देश्य प्राप्त गर्न अरुसंग मिलेर संगै काम गर्नु भन्ने बुझिन्छ।अन्तर्राष्ट्रिय सहकारी महासंघका अनुसार "सहकारी संस्था संयुक्त स्वामित्व र प्रजातान्त्रिक नियन्त्रणमा सञ्चालित स्वयात्त उद्यम हो, जसमा आफ्नो साझा आर्थिक– सामाजिक तथा सांस्कृतिक आवश्यकता एवम् आकांक्षा प्राप्तिका लागि व्यक्तिहरु स्वेच्छाले एकतावद्ध रुपमा संगठित हुन्छन्।

नेपालमा सहकारी ऐन, २०७४ ले स्वेच्छिक तथा खुला सदस्यता, र सदस्यद्वारा लोकतान्त्रिक नियन्त्रण, सदस्यको आर्थिक सहभागिता, स्वयात्तता र स्वतन्त्रता, शिक्षा, तालिम र सूचना, पारस्परिक सहयोग र समुदाय प्रतिको चासोलाफई सहाकारी सिद्धान्तको रुपमा परिभाषित गरेको छ भने स्वालम्बन, स्वउत्तरदायित्व, लोकतन्त्र, समानता, समता, ऐक्यवद्धता, इमान्दारी, खुलापन, सामाजिक उत्तरदायित्व तथा अरुको हेरचाहलाई सहकारीको मूल्य–मान्यताको रुपमा स्पष्ट पारेको छ। सहकारी व्यवसाय सहकारी मूल्य र सिद्धान्तलाई आत्मसात गरी सञ्चालन गरिने व्यवसायिक क्रियाकलापलाई जनाउँदछ। विश्व इतिहासमा सहकारिताको इतिहास सन् १८४३ देखि बेलायतबाट शुरु भएको मानिन्छ। नेपालमा सहकारिताको अभ्यास प्राचिनकाल देखि नै शुरु भएको मान्न सकिन्छ। परम्परादेखि चल्दै आएको कृषिक्षेत्रको पर्मप्रथा, धार्मिक तथा सामाजिक क्षेत्रको

गुढी प्रथा, थकाली समुदायमा रहेको ढिकुरी प्रथा, राई–लिम्बु समाजमा रहेको किपट प्रथा आदिलाई परम्परागत सहकारीको रुपमा लिन सकिन्छ। नेपालमा आधुनिक सहकारीको शुरुवात वि.सं.२०१० सालमा कृषि विकास र योजना मन्त्रालय अन्तर्गत सहकारी विभागको स्थापनाबाट भएको पाइन्छ। वि.सं.२०१३ सालमा चितवन जिल्लामा 'वखान बहुद्देश्यीय सहाकरी संस्थाको स्थापना भएको थियो। निश्चित उद्देश्य लिएर खोलिएका यी सहकारी संस्थाको अनुभवबाट शिक्षा लिएर सरकारले देशभर सहकारी संस्था खोल्ने लक्ष्य निर्धारण गरी सो को लागि आवश्यक कानूनी व्यवस्था समेत जारी गरेको थियो। सहाकरी क्षेत्रको विकासको लागि विभिन्न समयमा भएका नीतिगत तथा कानूनी सुधार तथा संस्थागत प्रवन्धबाट यो क्षेत्र अर्थतन्त्रको एउटा दरिलो खम्बाको रुपमा स्थापित भऐको छ। नेपाल संविधानले अर्थतन्त्रको खम्बाको रुपमा सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रलाई उल्लेख गरेको छ। सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रको सहभागिता र स्वतन्त्र विकास मार्फत राष्ट्रिय अर्थतन्त्र सुदृढ गर्ने नीति लिएको छ। अर्थतन्त्रमा निजीक्षेत्रको भूमिकालाई महत्व दिदै उपलब्ध साधन र स्रोतको अधिकत्तम परिचालन गरी आर्थिक समृद्धि हासिल गर्ने र सो को लागि सहकारी क्षेत्रलाई प्रवर्द्धन गर्दै राष्ट्रिय विकासमा परिचालन गर्ने कुरालाई संविधानले जोड दिएको छ।

१.२ समावेशीकरण

समावेशीकरण शब्द राज्यको अवधारणासँगै शुरु भएको हो। खासगरी राज्यको मूलधारमा आउन नसकेका वर्ग, समुदाय तथा क्षेत्रलाई मूलधारमा ल्याउने प्रयत्न समावेशीकरण हो। यो राज्यमा वञ्चितीकरण र वहिष्करणमा परेका वर्ग, समुदाय, क्षेत्रलाई मूलप्रवाहमा समावेश गर्न प्रभावकारी वातावरण सिर्जना गर्ने महत्वपूर्ण आधार हो। राज्यका सबै क्षेत्र, वर्ग, लिङ्ग र समुदायका नागरिकले राज्य सञ्चालनका विभिन्न क्षेत्रमा समान रुपले सहभागी हुन सक्ने अवस्थाको सिर्जना गर्ने विषय समावेशीकरणको आधारभुक्त पक्ष हो। समावेशीकरणले समाजको वास्तविकता र विविधतालाई शक्ति संरचनामा प्रतिविम्वित गर्नुपर्ने मान्यता राख्दछ । ग्रिक दार्शनिक टाकिस फोटोपाउलसले समावेशीकरण शब्दलाई लोकतन्त्रसँग जोडेर उनको प्रसिद्ध कृति Toward an Inclusive Democracy मार्फत समावेशीकरणको वकालत गरेका थिए। समावेशीकरणलाई समावेशी लोकतन्त्रसँग पनि मिलाएर व्याख्या गर्ने गरेको पाइन्छ। त्यसैले समावेशी राज्य स्थापना गर्ने महत्वपूर्ण आधारको रुपमा समावेशीकरणलाई प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ।

समावेशीकरणलाई विभिन्न स्वरुप वा विषयको आधारमा प्रयोग गर्ने देखिन्छ। उदाहरणको लागि राजनीतिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक, धार्मिक तथा भाषिक, जातीय, लैङ्गिक, भौगोलिक, प्रशासनिक

समावेशीकरण आदि। समावेशीकरणका विधि तथा प्रक्रिया विभिन्न प्रकारका छन्। जस्तै सकारात्मक विभेद, विशेष व्यवस्था, आरक्षण, समानुपातिक सहभागिता तथा प्रतिनिधित्व आदि। विभिन्न मुलुकमा रहेको वहिष्करण वा वञ्चितीकरण तथा विभेदको आधारमा विभिन्न तरिका अवलम्बन गरिएको पाईन्छ। ऐतिहासिक रंगभेदले पिल्सिएको देश युरोप तथा अमेरिकामा सकारात्मक विभेदको नीति अपनाइएको छ। क्यानडा, अष्ट्रेलिया जस्ता देशले आदिवासीका लागि विशेष व्यवस्था गरेका छन् भने जातीय, भौगोलिक विभेद रहेको नेपाल, भारत लगायतका देशमा आरक्षण, कोटा प्रणालि तथा राजनैतिक क्षेत्रमा समानुपातिक प्रतिनिधित्वको व्यवस्था गरिएको छ। शासनको मूलधारमा आउन नसक्नुका विभिन्न कारण, स्वरुप तथा आयाम हुने भएकोले एउटा मात्र विधिले सारभूत रुपमा समावेशीकरण हुन सक्दैन । त्यसैले समावेशीकरणको लागि एक भन्दा बढी विधिको अवलम्बन गरेको पाईन्छ। हाल विश्वका सबै मुलुकहरुले समावेशीकरणको सवाललाई कुनै कुनै स्वरुपमा प्राथमिकतामा राखेको पाइन्छ। नेपाल बहुजातिय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक विशेषतायुक्त भौगोलिक विविधता भएको देश भएकोले यी सबै किसिमका विविधताहरुको व्यवस्थापन सहित समावेशी विकासको लागि समावेशीकरणलाई महत्वपूर्ण साधनको रुपमा लिन सकिन्छ।

१.२.१ सामाजिक समावेशीकरण

□□□वेशीकरणलाई विभिन्न पक्षहरुका आधारमा व्याख्या तथा विश्लेषण गर्ने गरिन्छ । यस मध्ये सामाजिक □□□□□□□□□□□लाई महत्वपूर्ण मानिन्छ । समावेशीकरण र सामाजिक □□□□□□□□□□□लाई पर्यायको रुपमा पनि व्याख्या गरेको पाईन्छ । समाजको हरेक पक्षलाई मिहिनरुपमा विश्लेषण गर्दा समावेशीकरणका सबैपक्षहरु जस्तैः आर्थिक, राजनैतिक, शैक्षिक आदि सामाजिक समावेशीकरणमा समेटिन सक्दछ। □□□□□□□ □□□□□□□□□ □□□□□□□□ तथा समुदायको □□□□□□□, □□□□□□□□□□□□□□ □ □□□□□□□□□ □□□□□□□□□□ □□□ □□□□□□□ □□□□ □□□□□□□ □ □□□□□□□□□□□□□ □□□□ □□□□□□□□ □□□□□□ □□□□□□□□ □□□□□□□ प्रक्रिया नै सामाजिक □□□□□□□□□□□ □□ □ यो समाजमा विभिन्न कारणवाट पछाडि परेका वर्ग र समुदायलाई समाजको मूलप्रवाहमा समावेश गराउने विधि हो । समाजमा विद्यमान लैंगिक असमानता र विभेद, जातीय विविधता, धार्मिक विविधता, भाषिक विभेद, भु राजनैतिक जटिलता तथा लैंगिक तथा यौनिक अभिमुखीकरणसंग सम्वन्धित असमानता तथा विभेदका कारण समाज खण्डीकृत भएको छ ।यो खण्डीकृत समाजलाई एकीकृत तथा ऐक्यवद्ध बनाउने साधनको रुपमा सामाजिक □□□□□□□□□□□ लिन

सकिन्छ ।समाजमा विद्यमान विभिन्न समुह तथा समुदायमा रहेको असमानता तथा विभेदलाई देहाय बमोजिम प्रस्तुत गरिएको छः

वर्ग तथा समुदाय	विभेद तथा असमानताको अवस्था
महिला तथा बालिका	• महिला र पुरुषको शैक्षिकस्तरमा रहेको विभेद • महिलाको सम्पत्ति प्राप्ति तथा सम्पत्तिको हस्तान्तरणमा रहेको सीमितता • कमजोर स्वास्थ्य तथा प्रजनन स्वास्थ्य • श्रम बजार, रोजगारी तथा उत्पादनमूलक स्रोत तथा साधनमा न्यून पहुँच • महिला तथा बालिका उपर हुने लैंगिक हिंसाको विद्यमानता • निर्णय निर्माण तथा नेतृत्व तहमा महिलाको अर्थपूर्ण सहभागिता हुन नसक्नु
दलित	• सांस्कृतिक रुपमा - जातीय छुवाछुत तथा भेदभाव • आर्थिक तथा सामाजिक – न्यून साक्षरता, उच्च बेरोजगारी, भूमिहिन • राजनैतिक - कमजोर सहभागिता
जनजाति	• सांस्कृतिक रुपमा - धार्मिक तथा भाषिक विभेद • आर्थिक तथा सामाजिक – न्यून साक्षरता, बेरोजगारी • राजनैतिक – न्यून सहभागिता, सरकारी संयन्त्रमा कमजोर प्रतिनिधित्व
मधेशी	• सांस्कृतिक रुपमा - भाषिक विभेद

	• आर्थिक तथा सामाजिक – रोजगारीमा विभेद • राजनैतिक - कमजोर सहभागिता, नागरिकताको समस्या
अपांगता भएका व्यक्ति	• सांस्कृतिक रुपमा - शिक्षामा विभेद • आर्थिक तथा सामाजिक – रोजगारीमा सीमितता, पहुँच योग्य सञ्चार तथा पूर्वाधार • राजनैतिक – न्यून प्रतिनिधित्व
लैंगिक तथा यौनिक अल्पसंख्यक	• आर्थिक तथा सामाजिक – रोजगारीमा विभेद, विवाह तथा सामाजिक अस्वीकार्यता • राजनैतिक - न्यून सहभागिता

समाजमा विद्यमान उल्लेखित विभेद र बञ्चितीकरण तथा सोसंग सम्वन्धित संरचनात्मक अवरोधहरु हटाई सबै व्यक्ति, समुदाय तथा वर्गको पहिचान, समान चासो, आत्मसम्मान प्राप्त गर्न, अवसर तथा लाभमा पहुँच सुनिश्चित गर्दै सारभुत समानता हासिल गर्न, सामाजिक सुरक्षा सहितको सामाजिक न्याय सुनिश्चितताको लागि सामाजिक समावेशीकरण महत्वपूर्ण मानिन्छ।

सामाजिक □□□□□□□□□□□को अवस्था (महिला तथा युवा) लाई देहाय बमोजिम प्रस्तुत गरिएको छः

तालिकाः नेपालमा महिलाको वर्तमान अवस्था

सि.नं.	विवरण	सूचक
१.	महिलाको संख्या	५१.५% (कूल जनसंख्याको)
२.	महिला साक्षरता	५७.५% (पुरुष- ८१%)
३.	सार्वजनिक क्षेत्रको नीति निर्माण तहमा महिला	निजामती सेवा – २६% (पुरुष- ७४%) न्याय सेवा – १४ % (पुरुष- ८४%)

	सहभागिता	स्थानीय तह - ४१% (पुरुष- ५९%) प्रदेश सभा – ३६.३६% (पुरुष- ६३.६४%) संघीय संसद - ३३.०९% (पुरुष- ६६.९१%)
४.	सहकारी क्षेत्रमा महिला	५६ % (पुरुष- ४४ %)
५.	घर र जग्गामा महिलाको स्वामित्व	२६ %
६.	महिला स्वास्थ्य	शिशु मृत्युदर - २८ प्रति हजार ५ बर्षमुनी शिशु मृत्युदर - ३८ प्रतिहजार मातृमृत्युदर - २३९ प्रतिलाख प्रजनन दर - २.१ गर्भ निरोधक साधन प्रयोगदर ५७ औषत आयु – ७१.५ बर्ष
७.	महिला तथा बालिका उपर हुने हिंसाको विद्यमानता (उजुरीको संख्या आ.व. २०७७।०७८)	१८,९६० वटा

तालिकाः नेपालमा युवाको वर्तमान अवस्था

सि.नं.	विवरण	सूचक
१.	युवा संख्या	४०% (कूल जनसंख्याको)
२.	युवा साक्षरता	७१% महिला ६३% पुरुष ७२%
३.	विवाहको औषत उमेर	महिला २०.६ वर्ष पुरुष २३.८ वर्ष

४.	पूर्ण वेरोजगार युवा	१९.२%
५.	कृषिमा संलग्न	५०.५%
६.	स्वरोजगार युवा (१५–१९ वर्ष समूह)	५८.८%
७.	अर्ध वेरोजगार युवा	२८.३%
८.	प्रतिवर्ष श्रम बजारमा प्रवेश गर्ने संख्या	४ लाख ५० हजार
९.	सीमान्तकृत, अल्पसंख्यक, अपाङ्गता भएका युवाको बेरोजगारी दर	२३%
१०.	रोजगारीमा महिला असमानता अनुपात	०.५
११.	घरायसी कामकाजमा युवा	३६%
१२.	प्रतिवर्ष रोजगारीका लागि विदेशिने नेपाली युवा	५ लाख ३८ हजार
१३.	अपांगता भएका युवा	१.५२%
१४.	उच्च शिक्षा लैंगिक विभेद	०.७०
१५.	स्नातक युवा वेरोजगारी प्रतिशत	२६.१ %

स्रोतः युवा भिजन, २०२५ तथा दश वर्षे रणनीतिक योजना, युवा तथा खेलकुद मन्त्रालय

१.२.२ वित्तीय समावेशीकरण

औपचारिक वित्तीय प्रणालीको उपलब्धता, त्यसमा जनताको पहुँच र त्यसको उपयोग प्रक्रिया नै वित्तीय समावेशीकरण हो। वित्तीय समावेशीकरणले सबै वर्ग र तहका मानिसहरुलाई औपचारिक वित्तीय प्रणालीमा समावेश गरी आधारभूत वित्तीय सेवाहरु जस्तै भूक्तानी, वचत, ऋृण र वीमा जस्ता सेवाहरुको उपलब्धता गराउने कुरालाई जनाउँछ। यसले जनताको जीवनस्तर उकास्न, गरिवी न्यूनीकरण गर्न र आर्थिक विकासको गतिलाई बढाउन सहयोग गर्छ।

विश्ववैंकका अनुसार वित्तीय समावेशीकरणलाई देहाय बमोजिम परिभाषित गरेको छः

'Financial Inclusion means that individuals and business have access to useful and affordable financial products and services that meet their need transactions, payment, saving, credit and insurance delivered in a responsible and sustainable way.

त्यसैगरी Katoroogo (2016) ले वित्तीय समावेशीकरणलाई बहु–आयामिक अवधारणाको रुपमा उल्लेख गरी देहाय बमोजिम परिभाषित गरेको छः–

Financial Inclusion is a multi-dimensional concept that contains access, usage and quality of financial services like saving, credit, insurance and remittance.

वित्तीय पहुँचले चार प्रकारका वित्तीय सेवा जस्तै वचत, भुक्तानी, कर्जा र विमालाई समेट्छ। यसका साथै वित्तीय सेवाको गुणस्तर, ग्रहणशिलता, उपलब्धता, स्थायित्व र उपभोक्ता संरक्षण जस्ता पक्ष पनि महत्वपूर्ण हुन्छन्। वित्तीय समावेशीकरण स्थायित्वको आधार हो।

नेपालमा वित्तीय समावेशीकरणको महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने निकायहरु बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरु हुन्। नेपाल राष्ट्र बैंकबाट इजाजत प्राप्त गरेका बैंक तथा वित्तीय संस्थाको संख्या १५५ रहेका छन् जसमा २७ वटा वाणिज्य बैंक, २० वटा विकास बैंक, २२ वित्त कम्पनी, ८५ लघुवित्त वित्तीय संस्था र १ वटा पूर्वाधार विकास बैंक छन्। बैंक तथा वित्तीय संस्थाको शाखा संख्या ४४३६, विकास बैंकको १०२९, वित्त कम्पनीको २४३ र लघुवित्त वित्तीयसंस्थाको ४०५७ रहेको छ। सबै नेपालीको बैंक खाता खोल्ने अभियान अन्तर्गत सबै स्थानीय तहमा वाणिज्य बैंकको शाखा पुऱ्याउने नीति अनुसार हालसम्म ७५३ स्थानीय तह मध्ये ७४७ स्थानीय तहमा बैंकको शाखा विस्तार भैसकेको छ। वाणिज्य वैंक, विकास बैंक र वित्त कम्पनीमा निक्षेप खाता संख्या ३ करोड २५ लाख, कर्जा खाता संख्या १५ लाख ४४ हजार पुगेको छ। मोवाइल बैंकिङ्कका ग्राहक संख्या १ करोड १३ लाख, इन्टरनेट बैंकिङ्क ग्राहक संख्या १० लाख ३१ हजार, जारी डेविट कार्ड संख्या ७३ लाख २९ हजार तथा क्रेडिट कार्डको संख्या १ लाख ६० हजार पुगेको छ।

लघुवित्त संस्थाबाट पनि वित्तीय समावेशीकरणको लागि महत्वपूर्ण कार्य भैरहेको छ। लघुवित्त अवधारणाले वित्तीय पहुँच बढाई गरीवी न्यूनीकरण गर्न, महिला सशक्तीकरण गरी लैंगिक अन्तर घटाउन मद्दत गरेकोछ। लघुवित्तका विभिन्न मोडेल जस्तै ग्रामिण बैंकिङ्क मोडेल, विपन्न कर्जा मोडेल, साना किसान सहकारी मोडेल, लघु कर्जा प्रवाह मोडेलले वित्तीय पहुँचका वचत परिचालनमा पनि महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको छ। त्यसैगरी सहकारी क्षेत्रले वित्तीय पहुँच बढाई वित्तीय समावेशीकरणको लागि महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको छ।

वित्तीय समावेशीकरणको लागि योगदान पुऱ्याउने अर्को महत्वपूर्ण क्षेत्र मध्ये सहकारी क्षेत्रलाई लिन सकिन्छ। यस क्षेत्रले बैंक तथा वित्तीय संस्थामा पहुँच नपुगेका विपन्न एवं पिछडिएका वर्ग तथा दुर्गम क्षेत्रका आमसमुदायलाई वित्तीय सेवाका साथै महिला सशक्तीकरण र नेतृत्व विकासमा योगदान पुऱ्याएको छ । नेपालको कूल जनसंख्याको २८ प्रतिशत जनसंख्या शहरी क्षेत्रमा आवद्द छन् । नेपालमा सहकारी संस्थाको अवस्था देहाय बमोजिम रहेको छः

तालिकाः नेपालमा सहकारी संस्थाको अवस्था

सि.नं.	विवरण	संख्या
१.	कूल सहकारी संस्था	29886
२.	कूल सदस्य संख्या	७३०७४६२
३.	महिला सदस्य	४०९२३९५
४.	पुरुष सदस्य	३२१५०६७
५.	संघ स्तरका सहकारी संस्था	१२५
६.	प्रदेश स्तरका सहकारी संस्था	६००२
७.	स्थानीय तह स्तरका सहकारी संस्था	२३७५९

८.	कूल शेयर पुँजी	९४ अर्व
९.	कूल बचत	४ खर्व ७७ अर्व
१०	ऋण लगानी	४ खर्व २६ अर्व
११.	प्रत्यक्ष रोजगारी	८८३०९ जना

स्रोतः दिगो विकास लक्ष्य स्थानीयकरण र उपलब्धि ट्र्याकिङ्गमा सहकारी संस्थाहरुको वर्तमान अवस्थाको अध्ययन प्रतिवेदन चैत्र, २०७८

२. नेपालमा समावेशीकरणको लागि भएका नीतिगत प्रयासहरु

१. नेपालको संविधान

नेपालको संविधानले समावेशी राज्यको परिकल्पना गरेको छ। यस संविधानको प्रस्तावनामा सामाजिक न्याय सुनिश्चित गर्न समानुपातिक समावेशी र सहभागितामूलक सिद्धान्तका आधारमा समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने संकल्प गरिएको छ। राज्यको परिभाषा अन्तर्गत समावेशी शब्द उल्लेख भएको, समानताको हक अन्तर्गत सकारात्मक विभेदको कुरा स्वीकार गरेको, सामाजिक न्यायको हक, सामाजिक सुरक्षाको हकलाई मौलिकहकको रुपमा राखिएको, नेपालको शासकीय स्वरुप बहुलवादमा आधारित संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक संसदीय शासन प्रणाली भएको उल्लेख गरेको, राजनैतिक दलका विभिन्न कार्यकारिणी समितिमा महिला, दलित लगायत उपेक्षित र उत्पीडित क्षेत्रलाई समावेशी बनाउने व्यवस्था गरिएको, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, राष्ट्रिय महिला आयोग, समावेशी आयोग, थारु, मधेशी तथा दलित आयोग जस्ता संवैधानिक आयोगको व्यवस्था भएको, विभिन्न संवैधानिक नियुक्तीहरुमा समावेशी सिद्धान्तलाई स्वीकार गर्ने व्यवस्था राखिएको, राष्ट्रपति, उपराष्ट्रपति, सभामुख, उपसभामुख(प्रदेश स्तरमा समेत) चयनमा समावेशी सिद्धान्तलाई अवलम्वन गर्ने व्यवस्था राखिएको छ। त्यसैगरी राज्यको नीति अन्तर्गत छुट्टै सामाजिक न्याय र समावेशीकरण सम्बन्धी नीति उल्लेखक गरी विशेष प्राथमिकता, सशक्तीकरण, संरक्षण तथा सम्बर्धन, विशेष व्यवस्था, सहभागिता विकास आदि माध्यमबाट समावेशीकरण हासिल गर्ने नीतिको अंगिकार नेपालको संविधानमा गरिएको छ।

२. राष्ट्रिय लैंगिक समानता नीति, २०७७

राष्ट्रिय लैंगिक समानता नीतिमा सबै क्षेत्रमा महिलाको सारभूत र अर्थपूर्ण सहभागिता सुनिश्चित गर्दै आर्थिक र सामाजिक रुपान्तरणद्वारा लैंगिक समानता कायम गर्ने सोच सहित महिलाको आर्थिक, सामाजिक र राजनीतिक रुपमा सशक्तीकरण सहित कानूनी तथा व्यवहारिक समानता स्थापित गर्ने लक्ष्य राखेको छ।

३. आवधिक योजनाः– चालु पन्ध्रौं योजना (२०७६/७७–२०८०/८१) मा अन्तरसम्बन्धित विषय क्षेत्र अन्तर्गत समावेशीकरण विषय उल्लेख छ। यस योजनाले राज्यका सबै नागरिकको उपस्थिति र अर्थपूर्ण सहभागितामा समावेशी विकासको सोच सहित आर्थिक, सामाजिक तथा राजनैतिक अवसरबाट वञ्चितीमा परेका लक्षित वर्गका लागि मुलुकमा उपलब्ध साधन–स्रोत तथा सुविधामा समानुपातिक समावेशी पँहुच सुनिश्चित गर्ने उद्देश्य तय गरेको छ। या योजनाको कार्यान्वयनबाट निर्णय प्रक्रियामा नागरिकको सहभागिता सुनिश्चित भएेको हुने, उपलब्ध स्रोत साधनमा समुदायको पहुँच बढेको हुने, राजनीतिक, प्रशासनिक, शैक्षिक क्षेत्रमा अर्थपूर्ण र देखिने सहभागिता भएको हुने अपेक्षा गरिएको छ।

४. अन्य कानूनी व्यवस्था

निजामती सेवा ऐन तथा नियमावली, लगायतका लगभग सबै क्षेत्रगत कानूनमा आरक्षण, विशेष व्यवस्था, सकारात्मक विभेद, समानुपातिक प्रतिनिधित्व, छुट तथा सहुलियतको व्यवस्था सहित लक्षित समुदाय, वर्ग तथा क्षेत्रको सहभागिता तथा पहुँचमा वृद्धि, क्षमता विकास तथा सशक्तीकरण र मूलप्रवाहीकरण सहित समावेशीकरणका नीति अवलम्बन गरिएको छ।

५. दिगो विकासको लक्ष्य (सन् २०१६–२०३०) : संयुक्त राष्ट्र संघको महासभाले सन् २०१६ देखि २०३० सम्म विश्वको रुपान्तरण र विकासका हरेक आयाममा कसैलाई पनि पछाडि नछोड्ने (Leave No One Behind) प्रतिवद्धताका साथ सन् २०१५ सेप्टेम्बर मा दिगो विकास लक्ष्य घोषणा गरेको थियो। यस अन्तर्गत गरिवी र भोकमरी अन्त्य गर्ने, सबैलाई शिक्षा र स्वास्थ्य उपलब्ध गराउने, लैंगिक समानता, सबैमा उर्जाको पहुँच, रोजगारी प्रवर्द्धन, आर्थिक वृद्धि, उद्योग, पूर्वाधार विकास र दिगो शहरीविकास जस्ता विषय समावेश गरी १७ वटा लक्ष्य निर्धारण गरिएको छ। यसमा विश्वव्यापी २३२ सूचक सहित नेपालले तयर गरेको २४७ सूचक सहित जम्मा ४७९ सूचक छन्। दिगो विकास लक्ष्यका प्रमुख तीन आयाम आर्थिक, सामाजिक र पर्यावरणीय आयाम छन्। यी आयामहरुमा सबैलाई समावेश गर्ने अर्थात कसैलाई पछाडि

नछोड्ने नीति आफैंमा समावेशीकरण हो। त्यसैले दिगो विकास लक्ष्य प्रति नेपालको प्रतिवद्धता र स्थानीयस्तरसम्म यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन समावेशीकरणको राम्रो प्रयास हो।

३. दिगो विकासको लक्ष्य तथा लैंगिक समावेशीकरण लागि सहकारी क्षेत्रको योगदान

दिगो विकासका १७ वटा लक्ष्यहरु मध्ये लक्ष्य नं. ५ मा लैंगिक समानता हासिल गर्ने र सबै महिला र बालवालिकालाई सशक्त बनाउने रहेको छ। यस लक्ष्यका परिमाणत्मक लक्ष्यहरु देहाय बमोजिम रहेका छन् ।

(क) सबै महिला र बालिका विरुद्ध जुनसुकै स्थान र क्षेत्रमा हुने सबै प्रकारका विभेदहरुको अन्त्य गर्ने।

(ख) बेचविखन, यौन र अरु प्रकारका शोषण लगायत सार्वजनिक एवम् निजी क्षेत्रहरुमा महिला र बालिका विरुद्ध हुने सबै प्रकारका हिंसाको अन्त्य गर्ने।

(ग) बालविवाह, कम उमेरको विवाह, जवर्जस्ती विवाह र महिला ज्ञानेन्द्रिय अंगभंग गर्ने जस्ता हानिकारक व्यवस्थाहरुको अन्त्य गर्ने।

(घ) पारिश्रमिक वेगरको हेरचाह गर्ने तथआ घरायसी कामलाई कदर गर्ने र महत्व दिने।

(ङ) राजनीतिक, आर्थिक र सार्वजनिक जीवनको निर्णय– निर्माणका सबै तहहरुको नेतृत्वमा महिलाहरुको पूर्ण तथा प्रभावकारी सहभागिता र समान अवसरको सुनिश्चितता गर्ने।

(च) यौन तथा प्रजनन स्वास्थ्य र प्रजनन अधिकारहरुमा विश्वव्यापी पहुँच सुनिश्चित गर्ने रहेका छन्।

त्यसैगरी माथि उल्लेखित परिमाणात्मक लक्ष्य हासिल गर्न आर्थिक साधनहरुमा समान अधिकार प्रदान गर्ने, जमिन र अरु प्रकारका सम्पत्तिहरु वित्तीय सेवाहरु, पैतृक र प्राकृतिक स्रोतसाधनमा पहुँच प्रदान गर्न आवश्यक सुधार गर्ने, महिला सशक्तीकरणको लागि सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको प्रयोगलाई बढावा दिने, लैंगिक समानता प्रवर्द्धन गर्न तथा सशक्तीकरणको लागि विवेकसम्मत नीतिहरु र कार्यान्वयन योग्य कानून बनाउने तथा सुदृढ गर्ने व्यवस्था गरिएको छ।

दिगो विकास लक्ष्य ५ अन्तर्गत समान कामको लागि ज्याला/ पारिश्रमिकमा हुने असमानता हटाउने, शारीरिक तथा यौनिहिंसा अन्त्य गर्ने, सबै हानिकारक प्रथाहरुको अन्त्य गर्ने, संसदमा महिलाको प्रतिनिधित्व बढाउने, सार्वजनिक सेवाको नीति निर्माणका पदहरुमा महिलाको सहभागिता बढाउने, सहकारी क्षेत्रमा महिलाको सहभागिता बढाउने सूचकहरु रहेका छन् ।

यसैगरी दिगो विकासका लक्ष्य अन्तर्गत भएका समावेशीकरणका विषयहरु देहाय बमोजिम रहेको छन्

लक्ष्य नं. १ सबै क्षेत्रबाट सबै प्रकारका गरिबीको अन्त्य गर्ने

- अति गरिवीलाई ५ प्रतिशत भन्दा कममा झार्ने
- गरिवी अन्तरलाई २.८ प्रतिशतामा ल्याउने
- बार्षिक प्रति व्यक्ति आय २५०० अमेरिकी डलर पुर्याउने
- बहुपक्षीय गरिवी सूचकांकलाई १० प्रतिशत भन्दा कम बनाउने
- सामाजिक सुरक्षा व्ययलाई १५ प्रतिशत पुऱ्याउने

[illegible]

- [illegible]
- [illegible]
- [illegible]
- [illegible]

लक्ष्य नं. ३ सबै उमेर समूहका व्यक्तिका लागि स्वस्थ जीवन सुनिश्चित गर्दै समृद्ध जीवनस्तर प्रवर्धन गर्ने

- मातृमृत्यदर प्रति लाख जीवित जन्ममा ७० भन्दा कम गर्ने
- नवजात शिशु र ५ बर्षमुनिका बालबालिकाको रोक्न सकिने मृत्युदर १ प्रतिशत भन्दा कम गर्ने
- नवजात शिशु र ५ बर्षमुनिका बालबालिकाको मृत्युदर क्रमशः १२ र २० प्रतिहजार जीवित जन्ममा ओराल्ने

- आधुनिक परिवार नियोजनको प्रयोगदर ६० प्रतिशत पुऱ्याउने
- संस्थागत प्रसुति सेवा तथा प्रसुति पछिको सेवा ९० प्रतिशत पुऱ्याउने

□□□□□□□ □□. □ □□□□□□□□ □□□ □□□□□□□□□ □□□□□□□□□□ □□□□□□□ □□□□□□□□□□ □□□□□□ □ □□□□□□□□□□ □□□□□□□□□□□□ □□□□□□□□ □□□□□□□□ □□□□□□□□□ □□□□□□

- खुद भर्नादर तथा प्राथमिक शिक्षा पुरा ९९.९ प्रतिशत र माध्यमिक शिक्षा भर्नादर ९९ प्रतिशत पुऱ्याउने
- काम गर्ने उमेरका जनसंख्याको अनुपात (प्राविधिक तथा व्यवसायिक दक्षता मर्यादित रोजगारी तथा उद्यमशीलता समेत) ७५ प्रतिशत पुर्याउने
- उच्च शिक्षामा छात्र तथा छात्राको भर्नाको अनुपात १ पुऱ्याउने ।

□□□□□□□ □□. □ □□□□□□□□ □□□□□□□ □□□□□□ □□□□□□ □ □□□ □□□□□□, □□□□□□□ □ □□□□□□□□□□ □□□□□□ □□□□□□□

- समान कामको लागि समान ज्यालामा रहेको विभेदको अन्त्य
- शारीरिक तथा यौनजन्य हिंसाको अन्त्य
- बाल विवाह कम उमेरमा हुने विवाह तथा जबरजस्ति हुने विवाह जस्ता सामाजिक कुरीतिको अन्त्य
- संघीय संसदमा ४० प्रतिशत महिलाको सहभागिता
- सार्वजनिक सेवाको नीति निर्माण गर्ने तहमा महिला सहभागिता ३३ प्रतिशत पुर्याउने

□□□□□□□ □□. □ □□□□□□□□□□ □□□□□□□ □□□□□□□□□ □ □□□□□□□□□ □□□□□□□□□□□ □□□□□ □□□□□ □□□□□ □□□□□□□□□□□ □□□□□□□□□□ □□□□□

- आधारभुत खानेपानीमा पहुँच ९९ प्रतिशत घरपरिवारमा पुऱ्याउने
- पाइपलाइन तथा सुधारिएको स्वास्थ्य सेवा ९० घरपरिवारमा पुऱ्याउने
- ९९ प्रतिशत समुदायलाई खुला दिशामुक्त बनाउने
- ९५ प्रतिशत घरपरिवारमा एकल सुधारिएको सरसफाई तथा ९८ प्रतिशत जनसंख्यालाई शौचालय प्रयोगमा सक्षम बनाउने

□□□□□□□ □□. □ □□□□□□□□, □□□□□□□□□□, □□□□ □ □□□□□□□ □□□□□□□□ □□□□□□ □□□□ □□□□□□ □□□□□□□□□□ □□□□□□

- ९९ प्रतिशत घरपरिवारलाई विद्युतको सुनिश्चितता

[illegible], [illegible] **प्रवर्धन** [illegible]

- अर्ध वेरोजगारी १० प्रतिशत भन्दा कम गर्ने
- निकृष्ट प्रकारको बालश्रम अन्त्य गर्ने
- पर्यटन क्षेत्रमा रोजगारी बढाउने

[illegible], [illegible] **प्रवर्धन** [illegible]

- सबै जिल्ला तथा गाँउ सडकले जोड्ने
- सबै जनसंख्यालाई मोवाइलको सेवा सुनिश्चित गर्ने गरी टेलिफोन सेवाको आवद्धता गर्ने
- उद्योगमा १३ प्रतिशत रोजगारी बढाउने

[illegible]

- तल्लो ४० प्रतिशत जनसंख्याको आयको अंश वृद्धि गरी राष्ट्रिय आयको १८ प्रतिशत पुऱ्याउने
- आर्थिक सामाजिक तथा राजनैतिक सूचकांक वृद्धि गरी प्रत्येकको ०.७ पुऱ्याउने

[illegible], [illegible], [illegible]

- विश्व मानक अनुसार ५० प्रतिशत सडक सुरक्षित बनाउने
- सुरक्षित घरमा बसोवास गर्ने घरपरिवारको संख्या ६० प्रतिशत पुयाउने

[illegible], [illegible] **प्रवर्धन** [illegible], [illegible], [illegible]

- पारिस्थितकीय प्रणाली तथा बन क्षेत्रको दिगो उपयोग गर्ने
- सामुदायिक व्यवस्थापनको माध्यमवाट वन क्षेत्र वृद्धि गर्ने

□□□□□□ □□. □□ □□□□ □□□□□□□ □□□□ □□□□□□□□□□□ □ □□□□□□□ □□□□□□ **प्रवर्धन** □□□□□,□□□□□ □□□□□□□ □□□□□ □□□□□□ □□□□□ □ □□□ □□□□ □□□□□□□□□□, □□□□□□□□ □ □□□□□□□ □□□□□□ □□□□□□□ □□□□□

- महिला विरुद्ध तथा बालबालिका विरुद्धको हिंसाको अन्त्य गर्ने
- सबैमा न्यायको पहुँच पुऱ्याउने

दिगो विकासको लक्ष्य लैंगिक समानता र महिला सशक्तीकरणको लक्ष्य प्राप्तिमा सहकारी क्षेत्रको भूमिकालाई महत्वपूर्णरुपमा लिन सकिन्छ। यसको परिमाणात्मक सूचक अन्तर्गत सहकारी क्षेत्रमा महिलाको सहभागिता ५० प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य रहेकोमा हाल यस क्षेत्रमा महिलाको सहभागिता ५६ प्रतिशत पुगिसकेको छ। त्यसैगरी निजी क्षेत्रको निर्णायक तहमा महिलाको सहभागिता सन् २०२२ को लागि ३८.३ प्रतिशत तोकिएकोमा सहकारी क्षेत्रको निर्णायक तहमा ३९ प्रतिशत महिलाको सहभागिता भैसकेको छ। त्यसैगरी सार्वजनिक सेवामा नीति निर्णामका पदहरुमा रहेका महिलाको संख्या सन् २०२२ को लागि २५.७ प्रतिशत तोकिएकोमा सहकारी क्षेत्रमा सो लक्ष्य ४३ प्रतिशत हासिल भैसकेको अवस्था छ।

यसैगरी सहकारी संस्थाहरु विशेष गरी महिलाहरुद्वारा सञ्चालित सहकारी संस्थाहरुले वित्तीय स्रोत परिचालनको अतिरिक्त समाजमा लैंगिक हिंसा तथा मानव वेचविखन विरुद्ध सचेतना, जागरण तथा हिंसा विरोधी पहलहरुको सामुदायिक नेतृत्व लिने साथै हिंसा पीडितहरुको संरक्षण र न्यायमा पहुँचको लागि आवश्यक दवाव तथा आर्थिक सहयोग गर्ने गरेका छन्। यसबाट दिगो विकास लक्ष्य ५ अन्तर्गतको परिमाणात्मक लक्ष्य हासिल गर्ने सघाउ पुऱ्याएको छ। यसैगरी बालविवाह, बहुविवाह, जवर्जस्ती विवाह जस्ता सामाजिक कुरीति तथा सानिकारक अभ्यास विरुद्ध पनि सहकारी संस्थानहरुले समुदायमा दवावमूलक कार्यक्रमहरु सञ्चालन गर्ने गरेका छन्।

सहकारी संस्थानहरुले महिला तथा युवाको क्षमता विकास गरी उनीहरुलाई लागि तयार गर्ने गरेको छ। यसर्थ सहकारी संस्थाको नेतृत्व विकासको कारणबाट महिला तथआ युवाको राजनीतिक क्षेत्रमा प्रवेश आशालाग्दो देखिएको छ। वि.स.२०७४ तथा वि.सं.२०७९ मा सम्पन्न भएको स्थानीयतहको निर्वाचनमा निर्वाचित अधिकांश जनप्रतिनिधिहरु सहकारी क्षेत्रमा आवद्ध थिए। यसका साथै प्रदेश तथा संघीय सांसदमा समेत सहकारी क्षेत्रको प्रतिनिधित्व

भएको छ। यस उपलब्धीले राजनीतिक जीवनको सबै निर्णय तहहरुको नेतृत्वमा महिलाको सहभागिताको लागि सन् २०२२ सम्मको तोकिएको लक्ष्य हासिल भैसकेको छ।

त्यसैगरी सहकारी संस्थाहरुको बचत गर्ने बानीको विकास गरी महिलाको वित्तीय पहुँच वृद्धि गरी गरिवी निवारण गर्न, उद्यमशीलता विकास गरी आयआर्जन वृद्धि गर्न तथा सशक्तीकरण मार्फत लैंगिक विभेद कम गर्न समेत महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको देखिन्छ।यसका साथै शिक्षा तथा स्वास्थ्य क्षेत्रमा लगानी गरी आउँदो पुस्ता सुधारमा समेत योगदान पुऱ्याउ मद्दत गरेको छ। त्यसै सहकारी क्षेत्र लैंगिक समानता र महिला सशक्तीकरणको लागि महत्वपूर्ण मानिएको छ। [illegible]

[illegible] सबैको लागि खानेपानी र सरसफाईको उपलब्धताको सचेतना बढाउने, खानेपानी वितरणमा सहजीकरण तथा लगानी गर्ने गरेको छ । नवीकरणीय तथा बैकल्पिक उर्जाको प्रयोग तथा उत्पादनमा सहयोग गरेको पाइन्छ । सहकारीले आफ्ना सदस्यहरुलाई रोजगारी तथा स्वरोजगारी सिर्जना तथा आयआर्जनमा सहयोग गर्नुको साथै प्रविधिको प्रयोग तथा विस्तारमा सहयोग गर्न सक्दछ । स्थानीय कच्चा पदार्थमा आधारित घरेलु साना तथा लघु उद्योगमा लगानी गरी ती उद्योगको प्रवर्धन गर्न सहयोग गर्न सक्दछ । सदस्यहरुको नेतृत्व क्षमता वृद्धि, व्यवसायमा सहभागिता प्रोत्साहन र सदस्यको सक्रियता बढाउदै असमानता कम गर्न मद्दत गरेको छ । सुरक्षित र वातावरणमैत्री मानववस्तीको विकासका लागि सहकारी संस्थाले सहयोगीको भूमिका निर्वाह गर्दै समुदाय भित्रको संस्कृति र सम्पदा सम्वन्धी कार्यमा योगदान दिन सक्दछ । बृक्षारोपण तथा प्राकृतिक स्रोत संरक्षणमा

अभियान सञ्चालन, जलवायु अनुकूलन तथा समुत्थान सम्मान कार्यक्रम सञ्चालन गरेर सहकारी संस्थाले जलवायु परिवर्तनको प्रभाव न्यूनीकरणमा योगदान दिन सक्दछ ।

४. महिला, युवा तथा लक्षित समुहलाई सहकारी क्षेत्रमा आकर्षण गर्ने तत्वहरु

सहकारी क्षेत्रलाई समावेशी बनाउन सहकारी संस्थामा लैंगिक दृष्टिकोणले पछाडि परेका वर्ग तथा समुदायको सहभागितालाई सुनिश्चित गर्दै संस्था सञ्चालनको व्यवस्थापकीय पक्ष, सदस्यता प्रदान, सहकारी शिक्षा एवं सेवा सुविधा माथि पहुँच वृद्धि र उद्यमशीलता विकास गर्ने अवसरमा युवा तथा महिलाको समानताको स्थिति सिर्जना गर्न आवश्यक हुन्छ। सहकारी संस्थाले महिला तथा युवालाई संगठनमा आवद्ध गराई उनीहरुको सामुहिक सक्षमता बढाउन योगदान दिन सक्दछन् । यसका साथै महिला, युवा तथा लक्षित समुहको क्रियाशीलता बढाउन उनीहरुको आवाजलाई बलियो तथा प्रभावकारी बनाउन मद्दत गर्दछ ।

सहकारी क्षेत्रमा महिला, युवा तथा लक्षित समुहलाई आकर्षण गर्ने तत्वहरु देहाय बमोजिम प्रस्तुत गरिएको छः

१. सदस्यता वितरणमा प्रोत्साहन
२. लगानीमा प्राथमिकता
३. नेतृत्वमा अवसर
४. तालिम तथा क्षमता विकासमा अवसर
५. आय आर्जन तथा उद्यमशीलता विकास सम्वन्धी लक्षित कार्यक्रम सञ्चालन
६. सहकारी शिक्षा, सचेतना तथा जागरण सम्वन्धी कार्यक्रम सञ्चालन
७. संस्थावाट प्रदान गरिने सेवा तथा सुविधाको वितरणमा समानता
८. सहकारी सम्वन्धी राम्रा अभ्यास तथा योगदानको बारेमा प्रचारप्रसार
९. सहकारी क्षेत्रमा वृत्तिको सुनिश्चितता
१०. महिला तथा युवावाट सहकारी संस्था सञ्चालनको लागि प्रक्रिया सरलीकरण तथा आवश्यक सहजीकरण

५. वित्तीय एवम् सामाजिक समावेशीकरणको असल अभ्यासहरुः नेपालको सफलताको अध्ययन

नेपालमा महिला संस्थाको विकास र परिचालनलाई वित्तीय समावेशीकरण तथा सार्वजनिक सेवामा महिलाको सहभागितालाई सामाजिक समावेशीकरणको सफल अभ्यासको रुपमा देहाय बमोजिम प्रस्तुत गरिएको छः

५.१ नेपालमा महिला संस्थाको विकास र परिचालन

वि.सं. २०३९ सालमा शुरु भएको ग्रामीण महिलाको लागि उत्पादन ऋण व्यवस्था कार्यक्रम (Production Credit for Rural Women-PCRW) नै महिला संस्था स्थापनाको आधार हो । यो कार्यक्रम शुरुमा ५ जिल्ला (धादिङ्ग, तनहुँ, स्याङ्जा, नवलपरासी र सुर्खेत) मा नमूना परियोजनाको रुपमा सञ्चालनमा आएको थियो । पछि यो कार्यक्रम विस्तार भई ७५ जिल्लामा महिला विकास कार्यक्रमको रुपमा परिणत भएको थियो । महिला संस्थाको गठन गर्दा ग्रामीण क्षेत्रका २० बर्ष माथिका विद्यालय नगएका वा विद्यालय शिक्षा परीक्षा उत्तीर्ण नगरेका महिला र आफ्नो जग्गा वा आम्दानीको नियमित स्रोतवाट बर्ष दिन खान नपुग्ने परिवारका आर्थिक रुपमा कमजोर महिला सदस्य रहने गर्दछन । वस्तीस्तरका ४ देखि ७ जना सम्मका साना समुह गठन गरी न्यूनतम ६ वटा समुह भएपछि समिति निर्माण गर्ने र ५ वटा समितिवाट महिला संस्था गठन गर्ने व्यवस्था रहेको र यी महिला संस्था सहकारी ऐन बमोजिम दर्ता गरी परिचालन गरिने व्यवस्था थियो । महिला संस्थाका सदस्यलाई व्यक्तित्व विकास सहित निर्णय गर्ने र नेतृत्व लिने र आर्थिक तथा व्यवसायिक क्रियाकलाप सम्वन्धी तालिम प्रदान गर्ने मुख्य क्रियाकलाप हुन् । यस संस्थाका सदस्यहरुले नियमित बचत गर्ने, सदस्यहरुको आर्थिक उपार्जनलाई व्यवसायीकरण गर्न स्व लगानी, ऋण तथा टेवा पुँजी र अनुदानको व्यवस्था गरी कृषि, पशुपालन तथा सेवा सम्वन्धी व्यसाय छनौट गरी रोजगारीको अवसर गर्ने र सामाजिक कुरीति विरुद्धको अभियान सञ्चालन गरी समाजलाई एकजुट बनाउने कार्यमा संस्था सक्रिय रहने काम गर्दछ । त्यसैगरी समुदायमा आधारित संरक्षण प्रणाली स्थापना गर्न सहयोग गर्ने र राजनीतिमा महिला सहभागिता बढाउन पनि महिला संस्थाहरुको भूमिका महत्वपूर्ण मानिएको छ। साथै यी संस्थाहरुले गरीवि विरुद्ध महिला अभियान सञ्चालन पनि महत्वपूर्ण मानिन्छ । आ.व. २०७५।०७६ सम्म ११ लाख ५४ हजार भन्दा वढी ग्रामीण विपन्न महिलालाई समूहीकरण गर्न सफल भएको, दर्ता तथा तदर्थ गरी २००० भन्दा बढी संस्था गठन भई ६ अर्ब बचत संकलन गरिएको र ५.५ अर्ब भन्दा वढी ऋण परिचालन गरिएको थियो । यस कार्यक्रमवाट ग्रामीण ऋण ग्रस्तता निवारण, गरीवि निवारण, लैंगिक हिंसा निवारण, प्रजनन स्वास्थ्य सुधारमा सहयोग पुगेको छ। यस कार्यक्रमले महिलाको समुहीकरण, समावेशीकरण र सशक्तीकरणमा मद्धत पुऱ्याएको छ ।

५.२ सार्वजनिक सेवामा वि.सं. २०६४।६५ देखि लागु गरिएको आरक्षण (कोटा) प्रणाली तथा समानुपातिक प्रतिनिधित्व अन्तर्गतको महिला सहभागितामा उपलब्धी

राजनीतिक दल सम्बन्धी ऐन, २०७३ मा दलको सङ्गठनात्मक संरचना विधान बमोजिम निर्वाचन, मनोनयन वा नियुक्ति गर्दा नेपालको सामाजिक विविधता प्रतिबिम्बित हुने गरी आफ्ना सदस्यहरु मध्येबाट त्यस्ता समितिमा समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तका आधारमा सहभागिता

हुने व्यवस्था गर्नु पर्ने र दलको सबै तहको समितिमा कम्तीमा एक तिहाई महिला सदस्य हुने व्यवस्था गर्नु पर्ने व्यवस्था छ । त्यसैगरी स्थानीय तह निर्वाचन ऐन २०७३ मा निर्वाचन प्रणालीमा गाउँपालिका वा नगरपालिकाको वडा समितिका एक जना दलित महिला सहित दुई वडा सदस्य महिला हुनुपर्ने व्यवस्था छ । प्रतिनिधि सभा निर्वाचन सम्वन्धी ऐन, २०७४ मा प्रतिनिधि सभा सदस्यको समानुपातिक निर्वाचनका लागि राजनीतिक दलले उम्मेदवारको बन्दसूची तयार गर्दा कुल उम्मेदवारको कम्तीमा पचास प्रतिशत महिलाको नाम समावेश गर्नु पर्ने, समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली तर्फ निर्धारण गरिएको कुल सदस्य सङ्ख्याको दश प्रतिशतभन्दा कम सिट प्राप्त गर्ने दलले कम्तीमा एक तिहाई महिला निर्वाचित हुने गरी यथासम्भव अन्य समावेशी आधार समेत मिलाई निर्वाचित हुने उम्मेदवारको सूची पठाउनु पर्ने, पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणाली तर्फ महिला र दलित वा अल्पसङ्ख्यक समुदाय वा आर्थिक रुपले विपन्न उम्मेदवारको हकमा धरौटी रकम पचास प्रतिशत छुट हुने व्यवस्था छ । कानूनमा भएको यो बाध्यकारी व्यवस्थाले संसदमा महिला सहभागिता कम्तिमा ३३ प्रतिशत निश्चित भएको छ । स्थानीय तहमा महिला सहभागिताको अवस्था देहाय बमोजिम रहेको छः

तालिकाः स्थानीय तहमा महिला सहभागिता

स्थानीय तहको निर्वाचन	लिङ्ग	प्रमुख/ अध्यक्ष	उपप्रमुख/ उपाध्यक्ष	वडाअध्यक्ष	महिला सदस्य	दलित महिला सदस्य	सदस्य खुला	जम्मा
२०७४	महिला	१८ (२.३९%)	७०० (९२.९६%)	६१ (०.९०%)	६७४२	६५६७	२६४	१४३५३ (४०.९६%)
	पुरुष	७३५ (९७.६१%)	५३ (७.०४%)	६६८१ (९९.१%)	-	-	१३२२०	२०६८९ (५९.०४%)
२०७९	महिला	२५ (३.३२%)	५६७ (७५.३%)	६९ (१.०२%)	६७३२	६६१०	४४२	१४४४५ (४१.२३%)
	पुरुष	७२७ (९६.६८%)	१८५ (२४.७%)	६६६४ (९८.९८%)	-	-	१३०२४	२०६०० (५८.७८%)

स्रोतः निर्वाचन आयोग, स्थानीय तहको निर्वाचन २०७४ र २०७९ को निर्वाचन नतिजा

तालिकाः प्रतिनिधि सभामा महिला सहभागिता

निर्वाचन वर्ष	महिला संख्या (प्रतिशत)	पुरुष संख्या (प्रतिशत)
२०४८	७ (३.४)	१९८ (९६.६)
२०५१	७ (३.४)	१९८ (९६.६)
२०५६	१२ (५.९)	१९३ (९४.१)
२०६८	१९७ (३२.८)	४०४ (६७.२)
२०७१	१७५ (२९.१)	४२६ (७०.८)
२०७४	९० (३२.७)	१८५ (७०.८)
२०७९	९१ (३३.००)	१८४ (६७.००)

निर्वाचन आयोग, प्रतिनिधि सभाको निर्वाचन २०७४ र २०७९ को निर्वाचन नतिजा

निजामती सेवा ऐन, २०४९ मा विक्रम संवत् २०६३ सालमा भएको संशोधनबाट निजामती सेवालाई समावेशी बनाउन खुला प्रतियोगिताद्वारा पूर्ति हुने पदमध्ये ४५ प्रतिशत पद छुट्याई त्यस्तो पदमा महिलालाई ३३ प्रतिशत, आदिवासी, जनजातिलाई २७ प्रतिशत, मधेशीलाई २२ प्रतिशत, दलितलाई ९ प्रतिशत अपाङ्गलाई ५ प्रतिशत पिछडिएको क्षेत्रलाई ४ प्रतिशत पद छुट्याई त्यस्तो पदमा सम्बन्धित समूहका उम्मेदवार बीचमा मात्र छुट्टाछुट्टै प्रतिस्पर्धा गराई पदपूर्ति गरिने व्यवस्था गरिएको छ । यस व्यवस्था बमोजिम निजामती सेवामा भएको महिलाको सहभागिता क्रमशः वृद्धि हुदै गएको देखिन्छ । निजामती सेवाको महिला समावेशीकरणलाई देहाय बमोजिम प्रस्तुत गरिएको छः

तालिकाः निजामती सेवाको महिला सहभागिता

बर्ष	महिला प्रतिशत	पुरुष प्रतिशत
२०५२	१०	९०
२०७१	१७	८३
२०७९	२६	७४

स्रोतः निजामती कितावखाना

६. [illegible]

[illegible]

क. सहकारी संस्थासंग सम्वन्धित समस्या तथा चुनौति

१. सहकारीको प्रचलित सिद्धान्त तथा मूल्य मान्यताको अवस्था कमजोर हुदै जानु।सहकारी सिद्धान्त तथा मूल्य मान्यतामा आएको अवमूल्यनका कारण सहकारी क्षेत्रमा महिला तथा युवाको सहभागिता, संलग्नता तथा आवद्धता क्रमशः घट्दै जानु ।

२. नेपालको संविधान बमोजिम सहकारी क्षेत्रको विकास, प्रवर्द्धन तथा नियमन संघ, प्रदेश तथा स्थानीय तहसम्म पुगेको छ । ७ वटा प्रदेश र ७५३ वटा स्थानीय तहले आफ्नो क्षेत्रभित्रको सहकारीको विकास र प्रवर्द्धनमा आवश्यक नीतिगत तथा कानूनी व्यवस्था गर्न सक्दछन । सहकारीको प्रचलित सिद्धान्त र मूल्य एवं राम्रा अभ्यासका आधारमा सहकारी सम्वन्धी नीतिगत र कानूनी व्यवस्था गरी प्रदेश र स्थानीय तहका नीति र कानूनमा सामाञ्जस्यता कायम गर्नु ।

३. सहकारी संस्थाको संख्या अत्याधिक रुपमा बढ्दै जानु, दोहोरो सदस्यता तथा वित्तीय सुशासनको अभावका कारण वित्तीय जोखिम बढ्दै जानु ।

४. सहकारी क्रियाकलापको सघनता उत्पादन तथा स्वरोजगारको क्षेत्रमा भन्दा बचत तथा ऋण कारोवारमा केन्द्रित हुनु ।

५. सहकारी संस्थाहरु नवप्रवर्तन तथा नवीन प्रविधिलाई आत्मासात युवाहरुको अपेक्षानुकूल सञ्चालनमा आउन नसक्नु ।

६. महिला, युवा तथा लक्षित समुहवाट सञ्चालनमा रहेका सहकारी संस्थाहरुको संख्या न्यून हुनु ।

ख. नीतिगत तथा कानूनसंग सम्वन्धित समस्या तथा चुनौतीहरु

१. संघ, प्रदेश र स्थानीय तहमा रहेका सहकारी संस्थाहरुलाई युवा तथा महिला मैत्री बनाउने गरी तर्जुमा गर्नु ।

२. सहकारी ऐन,२०७४ ले सहकारी मार्फत हुने बचत तथा ऋणको कारोवारलाई मान्यता दिएको तर सहकारीको अन्य क्षेत्रमा गरिने लगानीलाई ती निकायको नीतिमा निर्भर बनाइदिएको छ

जस्ले गर्दा अन्य निकाय सहकारी मोडेल कार्यान्वयनमा बाध्यकारी नहुने भई सहकारीको लगानी प्रभावित हुनु ।

३. सहकारी सम्वन्धी नीति तथा कानूनमा भएका महिला, युवा पछाडि परेका समुदाय लगायतका समावेशी प्रावधानहरुको कार्यान्वयनमा संवेदनशीलता नदेखिनु ।

ग. कार्यगत तथा व्यवहारगत समस्या

१. देश भित्र स्वरोजगारी, रोजगार सिर्जना गर्ने तथा उद्यमशीलता विकास गर्ने साना तथा मझौला उद्योगको विकास हुन नसकेको कारण नेपालवाट ठुलो संख्यामा युवाहरु रोजगारीको खोजीमा विदेशिने गरेका ।
२. महिलाको शिक्षा, स्वास्थ्य तथा रोजगारीको अवस्था पुरुषको दाँजोमा कमी नै रहनु । महिलाको लैंगिक भूमिका परिवर्तन हुन नसक्नु । समाजमा पितृसत्तात्मक सोंच र संरचना कायमै रहनु ।
३. महिला तथा बालिकाउपर हुने शारीरिक, मानसिक तथा यौनजन्य हिंसा विद्यमान रहनु ।
४. नीति निर्माण तथा नेतृत्व तहमा महिलाको अर्थपूर्ण सहभागिता नहुनु । श्रम बजारमा महिला र पुरुषवीचको विभेद कायमै रहनु । महिलाको घरेलु श्रम तथा स्याहारसंग सम्वन्धित कामलाई पहिचान गरी आर्थिक मूल्य नदिनु ।
५. विद्यालय शिक्षा देखि नै सहकारिताको अवधारणा, आवश्यकता र महत्वको वारेमा पर्याप्त ज्ञान नदिइनु ।
६. सहकारी सम्वन्धी शिक्षा तथा तालिममा कमी हुनु तथा महिला तथा युवा लक्षित सीप तथा क्षमता विकास सम्वन्धी पर्याप्त कार्यक्रम सञ्चालन नहुनु ।

७. निष्कर्ष तथा सुझावहरु

७.१ निष्कर्ष

सहकारी संस्थाहरु देशको आर्थिक विकास तथा सामाजिक रुपान्तरणको सम्वाहक हुन् । नेपालको संविधानले पनि देशको अर्थतन्त्रको विकासको लागि सार्वजनिक र निजी क्षेत्र सहित सहकारी क्षेत्रलाई प्रमुख स्तम्भ मानेको छ ।सहकारी संस्थाहरु वित्तीय तथा सामाजिक समावेशीकरणको लागि महत्वपूर्ण आधारको रुपमा स्थापित भएका छन्। सहकारी संस्थाको कूल सदस्य मध्ये ५६ प्रतिशत महिला सदस्य रहनु, त्यसमा पनि युवाहरुको संलग्नता करिव ५० प्रतिशतको हाराहारीमा

हुनु, यसले सिर्जना गरेको वित्तीय पहुँच, वचत संकलन, ऋण लगानी, रोजगारी सिर्जना र सामाजिक सुरक्षाको फराकिलो आधारमा महिला तथा युवाको संलग्नता बढी हुनुलाई पनि सहकारितालाई समावेशीकरणको महत्वपूर्ण साधनको रुपमा लिन सकिन्छ। यसका साथै मुलुकले सन् २०३० सम्ममा हासिल गर्ने गरी तय गरेको दिगो विकासको लक्ष्य हासिल गर्न पनि सहकारी संस्थाले महत्वपूर्ण योगदान पुर्‍याएको छ। आगामी दिनहरुमा सहकारिताको सिद्धान्त र मूल भावना अनुसार सहकारी संस्थाहरुको परिचालन तथा सञ्चालन गर्न सकेमा प्राप्त गर्न बाँकी रहेका दिगो विकास लक्ष्यका सूचकहरुको उपलब्धी हासिल गर्न पनि यी संस्थाहरुले सहयोग पुर्‍याउन सक्ने देखिन्छ।

७.२ सुझावः

सहकारी संस्थाहरुलाई वित्तीय तथा सामाजिक समावेशीकरण सहित दिगो विकासका समावेशीकरण सम्बन्धी लक्ष्य कार्यान्वयनमा सहयोगी बनाउन देहाय बमोजिमका सुझावहरु प्रस्तुत गरिएको छः–

१. वि.सं.२०३९ सालदेखि सञ्चालनमा आएको महिला संस्थाहरुको वित्तीय परिचालन तथा सामाजिक सशक्तीकरण सम्बन्धी कार्यलाई संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकारको क्षेत्र छुट्टाई तिनै वटा तहको सरकारले स्वामित्व लिने गरी पुनः सञ्चालनमा ल्याउने,

२. सहकारी संस्थाहरुको कार्यक्षेत्र तीन तहको सरकारको नियमन, अनुगमन तथा मूल्याङ्कनको दायरा भित्र परेको हुनाले संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको लागि आवश्यक पर्ने नीति तथा कानून निर्माण गर्ने र उक्त नीति तथा कानून वीच सामञ्जस्यता कायम गर्ने। हाल कार्यान्वयनमा आइरहेका सहकारी सम्बन्धी नीति तथा कानूनमा रहेका अस्पष्टताहरुलाई परिमार्जन संशोधन गर्ने।

३. महिला, युवा तथा लक्षित समूहलाई गरी सहकारी संस्थाहरुको स्थापना, सञ्चालनमा प्राथमिकता दिने।

४. सहकारिताको सिद्धान्त तथा मूल्य मान्यता कायम राख्दै युवाहरुलाई केन्द्रित गरी नवप्रवर्तन तथा प्रविधिमा आधारित व्यवसायिक सीप तथा उद्यमशीलता विकास गर्ने। यस्ता सहकारी संस्थाको पहिचान गरी सो मार्फत प्रविधि हस्ताण्तरणको कार्य गर्ने।

५. दिगो विकासका लक्ष्य कार्यान्वयन गर्ने गरी सहकारी संस्थाहरुलाई सचेतनामूलक अभिमुखिकरण कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने। सहकारी संस्थाहरुको नीति तथा कार्यक्रम तर्जुमा तथा सञ्चालन गर्दा दिगो विकासको लक्ष्यलाई योगदान दिने गरी आवश्यक सहजीकरण गर्ने।

६. विद्यालय शिक्षा देखि नै सहकारिताको अवधारणा, आवश्यकता र महत्वको वारेमा पर्याप्त ज्ञान दिने गरी विद्यालय पाठ्यक्रम तयार गरी कार्यान्वयनमा ल्याउने ।

७. सहकारिताका सफल क्रियाकलाप तथा सु-अभ्यासहरुको बारेमा प्रचारप्रसार गर्ने । यसको लागि सहकारी संघ तथा महासंघहरुलाई परिचालन गर्ने ।

सन्दर्भ सामग्रीहरु

१. नेपालको संविधान, नेपाल सरकार कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय कानून किताव व्यवस्था समिति

२. राष्ट्रिय योजना आयोग २०७८, *दिगो विकास लक्ष्य स्थानीयकरण र उपलब्धि ट्र्याकिङ्गमा सहकारी संस्थाहरुको वर्तमान अवस्थाको अध्ययन प्रतिवेदन*

३. केदार न्यौपाने, *नेपालमा सहकारी व्यवसायको विकासक्रम र युवा,* युवा- २०७८ युवा तथा खेलकुद मन्त्रालय

४. निर्वाचन आयोग (२०७३), □□□□□□□□□□ □□□□□□ □□□ □□□□□□□ □□□□□□□□□□ □□□□, □□□□□□□□ □□□□, कान्तिपथ काठमाडौं ।

५. □□□□□□□□ □□□□□□ □□□□□□□□□□□

६. राष्ट्रिय योजना आयोग २०१७, *दिगो विकास लक्ष्य आवश्यकता पहिचान, लागत अनुमान तथा वितीय रणनीति,* राष्ट्रिय योजना आयोगको सचिवालय

७. Financial Inclusion in Nepal, A country Paper Presented to A SAARCFINANCE Webinar, Nepal Rastra Bank, December 2020